

Prof. Grzegorz Klaman
Akademia Sztuk Pięknych
w Gdańsku

Recenzja dotycząca pracy doktorskiej oraz dorobku artystycznego mgr Katarzyna Ferworn-Horawa sporządzona w związku z przewodem doktorskim w dziedzinie sztuki plastyczne dyscyplinie sztuki piękne wszczętym przez Radę Wydziału Grafiki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie

2016 rozpoczęcie studiów doktoranckich w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego. 2015 Otwarcie przewodu doktorskiego pt. Wrażenie poznania. Akt twórczy jako akt poznania. Promotor prof. Leon Tarasewicz, ASP w Warszawie. Zdanie egzaminów doktorskich. 2012-15 Studia Doktoranckie, Wydział Sztuki Mediów ASP w Warszawie. Opieka artystyczna prof. Leon Tarasewicz (profesor ASP w Warszawie) i Krzysztof Wodiczko (profesor ASP w Warszawie i Harvard University, USA) 1993 Dyplom Magistra Sztuk, Wydział Architektury Wnętrz ASP w Warszawie Promotor dyplomu– prof. Teresa Kruszewska 1985-1987 Studia magisterskie, Filologia Angielska, Uniwersytet Gdański (ukończone 2 lata) 1985 Matura III LO w Gdyni.

Praktyka artystyczna Od 2015 działalność naukowa w dziedzinie filozofii estetyki Od 2012 działalność artystyczna - sztuka mediów - malarstwo, performance, video 1993-2012 działalność projektowa - architektura wnętrz, projektowanie mebla

Nagroda artystyczna 2015 Celeste Prize 2015, Mediolan – finalistka konkursu międzynarodowego Nagroda z dziedziny architektury 2010 II miejsce na projekt architektoniczny Muzeum Polaków ratujących Żydów w Markowej. we współpracy z Cube Architekci Kubicki & Mizieliński SARP NR 947 Rezydencja artystyczna 2015 Institute fur Alles Mogliche, Berlin, Niemcy

Wystawy Indywidualne

2016 Dzień Dziecka II 2016, Galeria Centrum Łowicka, Warszawa Let it be, Facinas, Hiszpania 2015 The Touch/ Der Tastsinn, Institute fur Alles Mogliche, Berlin 2014 Sublime is now w prywatnej przestrzeni ogrodu udostępnionej publicznie w ramach Otwartych Ogrodów Sadyba, Warszawa

Wystawy zbiorowe

2016 Videocube, BANSKÁ ST A NICA Contemporary, Banská Štiavnica, Słowacja 2015 Celeste Prize 2015, Mediolan – wystawa pokonkursowa 2013 Gifnesis, 9. Międzynarodowy Festiwal Sztuki Wizualnej Inspiracje 2013/Genesis, Szczecin Flaga Cieszyn, Biennale w Wenecji Cieszyńskiej, Cieszyn Zbiorowe w Polsce 2016 Kolorowe sukienki, Noc Muzeów, Jazdów, Warszawa (wsp. Fundacja Międzyn. Inicjatywa Humanitarna) 2014 Wolność, Galeria Schody, Warszawa Widzialne, Galeria Spokojna, Warszawa 2013 Dżem Session, Galeria Pracownia nr 1, Warszawa Cześć Akademii Galeria Salon Akademii, Warszawa Terytorium Galeria Bocheńska, Warszawa DwuFaza Galeria Spokojna, Warszawa 321...START! Galeria Styk, Warszawa Miastoobrazy, Galeria Fotografii, Siedlce 1994 Krzesło '94, Instytut Wzornictwa Przemysłowego, Warszawa 1992 Zabawka Estetyczną Inicjacją Dziecka, Wrocław Akcje performatywne 2016 Macica, Facinas, Hiszpania Dzień Dziecka II (2016), ul. Łowicka 21, Galeria Łowicka, Warszawa 2015 Wyłonić Fest/Emergent Fest 2015 Berlin Urodziny/Błoto, Warszawa Plac Piłsudskiego - akcja performatywna w przestrzeni publicznej miasta Warszawa Rozumienie i interpretacja - dziedziniec ASP przy Krakowskim Przedmieściu 5 w Warszawie Dzień dziecka I (2015) - ul. Janka Bytnara 20, Warszawa

Akcje artystyczne

2014 Nowa flaga Cieszyn – w ramach Biennale w Wenecji Cieszyńskiej, Cieszyn – akcja artystyczna w przestrzeni publicznej miasta Plama – w ramach targów Slow Fashion, Dom Towarowy Braci Kwiatkowskich, Warszawa. 2013 Cześć Akademii, Galeria Salon Akademii ASP w Warszawie - cykl akcji artystycznych w przestrzeni galerii

Publikacje Popularne

Dzieło wybrane - cykl dla magazynu Dobre Wnętrze, wywiady z wybitnymi polskimi artystami współczesnymi, współpraca Anda Rottenberg, Andrzej Starmach, Dorota Szaroszyk Akademickie Parezja jako postawa Krzysztofa Wodiczki w przestrzeni publicznej w: Bogusław Dziadzia, Barbara Głyda-Żydek, Sabina Piskorek-Oczko (red.), Sztuka w przestrzeni publicznej. Artystyczne wymiary wytwarzania kapitału społecznego i kulturowego, Fundacja Animacji Społeczno-Kulturalnej, Bielsko-Biała – Cieszyn 2015. ISBN: 978-83-64812-01-9

Katalogi

Krzesło '94, Galeria BWA, Kraków, 1994 ISBN 83-902099-2-6 Dżem Session, Wydawnictwo ASP w Warszawie i Autorzy, Warszawa, 2013 ISBN 978-83-63594-17-6 Terytorium, Fundacja Mnemozyne, Warszawa, 2013. ISBN 978-83-937740-0-5 Dwufaza, Wydawnictwo ASP w Warszawie i Autorzy, Warszawa, 2013 ISBN 978-83-63594-30-5 Gifnesis w ramach Inspiracji 2013 Szczecin, 13 Muz, Szczecin, 2013 ISBN 978-83-61233-42-8 321...START!, Wydawnictwo ASP, Warszawa, 2013 ISBN: 978-83-63594-45-9 Wolność/Freedom, New Fine Grain, Kielce, 2014 ISBN: 978-83-62485-36-9 Widzialne/Visible, Oficyna Wydawnicza Auriga, Warszawa, 2014 ISBN: 978-83-62256-68-6 Starszyzna (tekst kuratorski), Oficyna Wydawnicza Auriga, Warszawa, 2015. ISBN 978-83-62256-92-1

Konferencje

2017 Związki szczególne. Znaczenie relacji dzieło/odbiorca w badaniach nad sztuką, org. Instytut Sztuki PAN, 29-30.05.2017. Tytuł wystąpienia: Czarny Protest jako dzieło sztuki. 2014 Ogólnopolska Studencko-Doktorancka Konferencja Naukowa Wybitni–Wizualnie Studenckie Koło Kultury Audiowizualnej UMCS, 13.03.2014 r., Lublin. Tytuł wystąpienia: Uczniowie wybitnych wizualnie. Wystawa Zuzanny Ziółkowskiej w Galerii Białej w Lublinie. Ogólnopolska Studencko-Doktorancka Konferencja Naukowa „Sztuka w przestrzeni publicznej. Artystyczne wymiary wytwarzana kapitału społecznego i kulturowego” 29.04.2014 r., Cieszyn. Organizatorzy: Uniwersytet Śląski, Zamek Cieszyn. Tytuł wystąpienia: Parezja jako postawa Krzysztofa Wodiczki w przestrzeni publicznej Panel dyskusyjny pt. Przekraczanie granic - przestrzenie liminalne. Na podstawie wystawy Zuzanny Ziółkowskiej w Galerii Biała w Lublinie. Panel towarzyszył III Ogólnopolskiej Niezależnej Wystawie Studenckiej Granice Malarstwa z cyklu Granice Sztuki. 2.04.2014, UW. Organizatorzy: Zespół Koła Naukowego Czarny Kwadrat, Instytut Historii Sztuki UW Praktyka kuratorska 2012-2015 wystawy w Galerii Spokojna, Warszawa 2013-2015 Członkini Rady Programowej Galerii Styk, Warszawa 2013-2015 wystawy w Galerii Styk, Warszawa

Ważniejsze projekty wystaw

2005 Wystawa Warszawa-Moskwa/Moskwa-Warszawa 1900-2000 dla kurator Andy Rottenberg, Zachęta Galeria Narodowa, Warszawa 2013-15 Projekty wystaw doktorantów w Galerii Styk, Warszawa

Działalność architektoniczna

1995-2012 właścicielka studio projektowego InnaPracownia 2007-2012 Cube Architekci Kubicki Mizieliński, Warszawa; stała współpraca 2004-2006 Architekturbeuro Andrzej Kapuścik, Wiedeń, Austria; stała współpraca 2001-2004 Szaroszyk & Rycerski Architekci, stała współpraca 1995-2000 Arte – Studio Architektoniczne Daniel Olech, Warszawa; stała współpraca 1994-1995 BSW Studio Projektowe, Warszawa; pierwsza praca Wybrane projekty architektoniczne Użyteczność publiczna Międzyleski Szpital Specjalistyczny, Warszawa Sea Towers, Gdynia Aqua Park, Sopot Toyota Chodzież, Warszawa Fortis Bank, Gdańsk - bank Land Shopping Center, Warszawa Inne: sklepy, biura, wnętrza prywatne

Działalność dydaktyczna

2016-2018 praktyka dydaktyczna w ramach studiów doktoranckich w Instytucie filozofii UW 2012-2015 praktyka dydaktyczna w ramach studiów doktoranckich na WSM ASP w Warszawie 2005 More Design, More Vienna warsztaty w j. angielskim dla społeczności ONZ w Wiedniu, Austria

Opis działalności dydaktycznej:

I. 2012-2015 - w ramach studiów doktoranckich w ASP w Warszawie na Wydziale Sztuki Mediów: 1. godziny dydaktyczne w Pracowni Przestrzeni Malarskiej prof. Leona Tarasewicza.

II. 2016-2108 - w ramach studiów doktoranckich na Uniwersytecie Warszawskim w Instytucie Filozofii: 1. 2015/16 - asystentura na wykładach pt. Estetyka, prowadzonych przez prof. Iwonę Lorenc. 2. 2016/17 – asystentura na seminarium pt. Estetyka i nowoczesność, prowadzonych przez prof. Iwonę Lorenc.

III. 2005 – warsztaty pt. More Vienna More Design, popularyzujące sztukę dla społeczności ONZ w Wiedniu, Austria (w języku angielskim).

Działalność artystyczna i badawcza Katarzyny Ferworn-Horawa w okresie poprzedzającym proponowaną pracę doktorską obejmuje przede wszystkim performatywne malarstwo gdzie dwa moduły: performatyw i malarstwo są ze sobą

nierozzerwalnie splecione w jednym akcie subiektywnego przeżycia. Autorka opiera swoje filozoficzne poszukiwania na fenomenologii Maurice`a Merleau-Pontyego. Jedno z jego najważniejszych dzieł „Oko i Umysł” szkice o malarstwie stało się nie tylko dla artystki ale i dla całej generacji jednym z najbardziej inspirujących tekstów o malarstwie i sztuce. Podkreślenie naszej funkcji w świecie, naszej ucieleśnionej obecności, bo bez ciała nie istniejemy i poprzez ciało również następuje swoiste poznanie, konstytuuje cielesność jako medium. Cytując Merleau-Pontyego:

(...)wszelkie użycie ciała jest już pierwotną ekspresją, a więc nie ową pracą wtórną i pochodną, która zastępuje treść wyrażania znakami wziętymi skądinąd wraz z ich sensem i regułą użycia, ale operacją, która najpierw konstytuuje znaki jako znaki (...) zaszczerpia sens tam, gdzie go pierwotnie nie było (...) otwiera nowe pole, zapoczątkowuje nowy porządek.[1]

Artystka zatem przeprowadza konsekwentnie ćwiczenia takie jak praca Dotyk/The Touch/Der Tastsinn, akryl na płótnie, 1000x200cm, 2015 efekty 7 dniowego performansu z pobytu w Institute fur Alles Mogliche, w Berlinie /z Ewelina Mąkosą/ Praca ta została następnie pokazana na wystawie finalistów Celeste Prize 2015 w Galerii Exbazzi w Mediolanie. Wspólnie dzieląc akt malowania zdecydowała o rozmyciu autorstwa o postawieniu akcentu na bycie w procesie nie tylko samego aktu malarskiego ale także cielesnej koegzystencji z innym człowiekiem, innym bytem. Współdzielność gestów –znaków tworzonych przez tego a nie innego artystę w czasie terażniejszym oznacza równocześnie bycie poprzez ten gest w czasie kultury, która nas stworzyła z obrazów przeszłości nawet tak odległych jak ślady dłoni z jaskiń. Idąc tropem filozofii fenomenologicznej gest, tutaj gest artystki stwarza świat, definiuje go z niczego nadaje nowe sensy. Działanie ekspresyjne jest przedrozumowe jest pierwotne jak nasze ciała możemy je poddawać refleksji post factum. Artystka wychodzi ze swoim działaniem w przestrzeń otwartą, przestrzeń natury w pracy Let it go działa w przestrzeni pastwiska Los Banos, 2016, Fascinas, Hiszpania. Jedyne obserwatorami są zwierzęta chociaż niestety nie biorą udziału w performansie co mogło by tą pracę zdecydowanie otworzyć na nowe jej możliwości bliskie bioartowi. Bo jeśli powołać się na założenia autorki o tworzeniu wspólnoty to z perspektywy fenomenologicznej jest to wspólnota zarezerwowana dla ludzi a co z innymi bytami? Czy świat, który nas /ludzi/ otacza to sfera wypełniona konceptami i aktami kultury, czy także biosfera dostrzegająca i respektująca więzi cielesno-

biologiczne na wielu wcześniej niedostrzegalnych poziomach? Odwirowując nasze ciało /w performansie/ odwirowujemy je w ciała innych również nie ludzkich bytów i trans humanistycznych relacji. Wątek myśli posthumanistycznej mógłby w pracy Katarzyny Ferworn-Horawy spowodować gest przewartościowujący i odświeżający. Potrójna pętla zwrotna doświadczenia łącząca biosferę, noosferę i technosferę może nas wspomagać w wysiłku krytycznego przededefiniowania i rekonfiguracji relacji człowiek – ciało – środowisko, stajemy się sobą ale w relacji. Jacob von Uexkull nazwał taki stan: „Umwelt” gdzie życie prezentuje się wieloogniskowo, multiperspektywistycznie i heterarchicznie. Artystka podkreśla wielokrotnie w swoich wypowiedziach funkcję działania artysty jako uczestnika procesu, stawania się częścią całości świata i częścią nabywania świadomości, stawanie się jest ujawnianiem przed pojęciowym, przebłykiem bytu, które poprzedza słowo.

(...) oto użycząc swego ciała światu, malarz przemienia świat w malarstwo. Aby zrozumieć te transsubstancjacje, trzeba odnaleźć aktualne i operatywne ciało, nie to, które jest wycinkiem przestrzeni, pękiem funkcji, ale które jest splotem widzenia i ruchu.[2]

Powyższy cytat dobrze opisuje metodę pracy autorki; technika wirowania i balansowania w ruchu tak aby nie upaść, kontakt z powierzchnią i farbą wytwarza ślady przy czym ślady i efekty tego ruchu nie przedstawiają odbicia świata widzialnego, są pochodną energii wytwarzanej w trakcie performansu. Trochę inny charakter miała praca z 2015 roku „*Pranie / White Loth*” akcja z udziałem Jonasa Marxa. Interwencja artystyczna przeprowadzona na Niederkirchnerstraße w Berlinie w budynkach: Muzeum Martin Gropius Bau, Izba Deputowanych Miasta Berlina i Muzeum Terroru. To nie przypadkowa lokalizacja a raczej definiujący silny kontekst polityczny bowiem autorka odniosła się w tym przypadku do swojej historii rodzinnej i faktu podpisania folkslisty przez swoją babkę. Pojawiają się pytania o współodpowiedzialność za zbrodnie i poczucie winy za przynależność do narodu oprawców, pranie obrusu babci jest gestem pojednania. Artystka ponownie zajmuje się tematyką społeczno-polityczną w pracy „*Kolorowe sukienki*” . Zrealizowała cykl filmów wideo w Ośrodku dla Uchodźców na Targówku w Warszawie we współpracy z Fundacją Międzynarodowa Inicjatywa Humanitarna. Poznajemy wyznania kobiet uciekających przed wojną w Tadżykistanie, na które spada ciężar opieki nad dziećmi i podtrzymanie więzi rodzinnych gdyż mężczyźni są na wojnie. Prace te są raczej

wyjątkiem w praktyce artystycznej autorki. Jeżeli te wątki się pojawiają to raczej sporadycznie jak w pracy „*Utopia migracji: Błoto*” z 2015 zrealizowanej w teatrze Ochoty gdzie gest malowania kolorami kończy się błotnista szarą masą, która raczej przypomina marszrutę przez pola i błoto którego doświadczają uciekinierzy i emigranci. Wspólny ruch w tej pracy generuje przygnębiające konkluzje polityczne, autorka stara się je zinterpretować jednak bardziej do wewnątrz gdyż idąc za jej myśleniem wszyscy jesteśmy w jakimś stopniu wewnętrznymi emigrantami. Artystka pracuje poprzez ciało i w jego dynamice podczas performansów odnajduje relacje z innymi, w akcie tworzenia pracy konstytuuje się akt poznawczy.

Przedstawiona praca doktorska Katarzyny Ferworn-Horawy składa się z serii 8 obrazów pt. „*Wokół własnej osi*”, technika: akryl na płótnie, o wymiarach ok. 270x270cm . Dwóch tryptyków „*Nie wiem czego nie wiem*”, akryl na płótnie, wymiary każdego ok. 700x700cm. Całości dopełnia dokumentacja filmowa z procesu powstawania obrazów. W moim spojrzeniu na te prace podkreślę element performatywny a nie malarski, gdyż ten pierwszy wydaje się zdecydowanie bardziej pojemny i możliwy do rozbudowywania przez autorkę w przyszłości. Sama autorka poza filozoficznym tłem Merleau-Pontyego odnosi się do koncepcji „Nowej fenomenologii” Hermanna Schmitza [3], jego koncepcji „ciałosfery” jako przestrzeni wyprzedzającej logos i refleksję konceptualną. To miejsce w totalnie otwartej przestrzeni dla ciała, potencjalnie zróżnicowane poprzez gesty, które ciało w nim wykonuje i wykonywać może. Główne miejsce zajmuje ciało wirujące wokół własnej osi, niejako „rozwierca” i rozkręca przestrzeń wokół siebie. Praktyka wprawiania ciała w taki ruch posiada długą tradycję i była stosowana w celu osiągnięcia stanu ekstazy transu, który uwalniał na pewien czas umysł od ciała. Autorka zbliżoną technikę ruchu stosuje jako narzędzie do powstania śladów obrazowania, obrazy powstają niejako pośrednio, wydaje się, że ich „bezcelowość” jest przed dyskursywnym stanem zapisu nadającym sens podmiotowi wobec świata. Powołując się na Mikela Dufrenne’a artystka uważa że „*sens nie jest abstrakcyjnym znaczeniem doświadczanym w dyskursie przez intelekt - dyskurs sensu należy do zmysłowego*”. [3]

Owe stany zmysłowe nie powinny jednak podmiotu odrywać od funkcji poznawczych. Zanurzenie w subiektywnych odczuciach jest uprawomocnione w bezinteresownym geście twórczym, jest on niezbywalnym elementem tożsamości artysty w każdym

okolicznościach. Pozostaje otwarta kwestia funkcji poznawczych i krytycznych tak wyprowadzonych z ciała i natury aby wyrysować różnicę pomiędzy podmiotem i światem, różnicę , która nie jest przeciwstawieniem naturze lecz jest jej uświadomioną częścią, która łączy nas w społecznym kontinuum relacji. Podkreślam w przedstawionej pracy doktorskiej aspekt „dziania się”, performatywny gest gdyż to on jest osią nadawania sensu w jego najbardziej pogmatwanej skrytej i niejasnej formule, która musi się żmudnie przed nami odkrywać. Słowa Grotowskiego niech będą na koniec przesłaniem dla autorki pracy doktorskiej jak i dla nas wszystkich:

„Performer – z dużej litery – jest człowiekiem czynu, a nie człowiekiem, który gra innego. Jest tancerzem, kapłanem, wojownikiem, jest poza podziałami na gatunki sztuki. Rytuał to performance, akcja spełniona, akt. Zwyrodniały rytuał jest widowiskiem. Nie chcę odkrywać tego, co nowe, lecz co zapomniane. Tak stare, że podziałów na gatunki sztuki nie da się tutaj odnieść.(...) Performer to stan istnienia. Człowiek poznania.(...) Człowiek poznania rozporządza czynieniem, doing, a nie myślami albo teoriami. (...) Poznanie to sprawa czynienia”.[4]

Po zapoznaniu się z interesującym i konsekwentnym dorobkiem artystycznym, mając na względzie oryginalną pracę doktorską - popieram wniosek Rady Wydziału Grafiki ASP w Warszawie o nadanie stopnia doktora sztuki w dziedzinie sztuki plastyczne dyscyplinie sztuki piękne dla Pani. Katarzyny Ferworn-Horawa.

Gdańsk 10.06.2018

Przypisy:

[1] Maurice Merleau-Ponty, Oko i umysł. Szkice o malarstwie, tłum. St. Cichowicz, Gdańsk 1996.s.155-156

[2] tamże s.73

[3] Mikel Dufrenne, Zmysłowa wrażliwość wytwórcza, [w:] Fenomenologia francuska. Rozpoznania, interpretacje, rozwinięcia, red. J. Migasiński, I. Lorenc, tłum. Iwona Lorenc, Warszawa 2006, ss. 556-569

[4] Grotowski Jerzy *"Performer"* [w:] „Teksty z lat 1965-1969” wybór i redakcja J. Degler i Z. Osiński, Wydawnictwo Wiedza o Kulturze, Wrocław 1990 s.214

Bibliografia:

Maurice Merleau-Ponty, *Oko i umysł. Szkice o malarstwie*, tłum. St. Cichowicz, Gdańsk 1996

Maurice Merleau-Ponty, *Widzialne i niewidzialne*, tłum. M. Kowalska, J. Migasiński, R. Lis, I. Lorenc, Warszawa 199

Carlson Marvin *„Performans”* tłum. Edyta Kubikowska, Wydawnictwo Naukowe PWN Warszawa 2007
„Performans, performatywność, performer. Próby definicji i analizy krytyczne” pod redakcją Ewy Bał i Wandy Świątkowskiej. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego Kraków 2013.

Jon McKenzie, *„Performuj albo... Od dyscypliny do performansu”*, wstęp i przekład T. Kubikowski, Kraków 2011.

Artaud Antonin, *„Teatr i jego sobowtór”* tłum. Jan Błoński, wyd. Czuły barbarzyńca, Warszawa 2010

Fischer-lichte Erika *„Estetyka performatywności”* tłum. Mateusz Borowski, Małgorzata Sugiera, wyd. Księgarnia Akademicka 2008

Foucault Michel *„Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu”* tłum. Helena Kęszycka, wyd. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987

Świdziński Jan *„Sztuka, społeczeństwo i samoświadomość”* Centrum Sztuki Współczesnej Zamek Ujazdowski, Warszawa 2009

Żółkoś Monika *„Ciało mówiące”*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2001

Alicja Kępińska *„Energie sztuki”* Wyd. Powszechne. Warszawa 1987

Grotowski Jerzy *"Performer"* [w:] „Teksty z lat 1965-1969” wybór i redakcja J. Degler i Z. Osiński, Wydawnictwo Wiedza o Kulturze, Wrocław 1990

Schechner Richard, *Performatyka – wstęp*, tłum. Tomasz Kubikowski, wyd. Ośrodek Badań Twórczości Jerzego Grotowskiego i Poszukiwań Teatralno-Kulturowych, Wrocław 2006

Fischer-lichte Erika, *Estetyka performatywności*, tłum. Mateusz Borowski, Małgorzata Sugiera, wyd. Księgarnia Akademicka 2008

Mikel Dufrenne, Zmysłowa wrażliwość wytwórcza, [w:] Fenomenologia francuska. Rozpoznania, interpretacje, rozwinięcia, red. J. Migasiński, I. Lorenc, tłum. Iwona Lorenc, Warszawa 2006,

Hermann Schmitz, *Nabożność estetyczna: dystans w stanie ogarnięcia*, [w:] *Ciałosfera, przestrzeń i uczucia*, tłum. B. Andrzejewski, Poznań 2001

Hermann Schmitz, Nowa fenomenologia. Krótkie wprowadzenie, tłum. A. Przyłębski, Warszawa 2015.